

לקורות "האריסות הגדולה" בארץ ישראל

מאת ש. קליין

ב

במאמרי הראשון בשם זה ("ידיעות" שנה א', חוברת ג', ע"ע 3 והלאה) דברתי על מקומות האריסיות הגדולות של ימי מלכי התלמיים על יסוד אחד הפפירוסים מארכיונו של זינון. בין המקומות ההם מופיעה גם ירושלים, אשר ממנה לקחה כמות של חטה על ידי פקידי המלך. היכן היתה האריסות היא בסביבת ירושלים? — את השאלה הזאת לא הצגתי, אבל עלינו לשאל אותה, ועלינו גם להשתדל לחפש את התשובה עליה. אולי נמצאנה!

בין הערים שנשתחררו על ידי פומפיוס בשנת 63 לפנה"ס מזכירה הרשימה שאצל יוספוס (1) גם את *Agathoua*, מבלי לקבע את מקומה ביתר דיוק. השם הוא יוני-מיתולוגי, והוא נמצא כשם-מקום גם בסוריה, גם בערביה (2). מכיון שהוא מופיע ברשימת יוספוס אחרי אשדוד ויבנה, חשבו למצא אותו בשפלה — בג'זר או בעקרון — כלומר חשבו, שזה היה השם היוני שנתן לאחת הערים הנזכרות. אבל לפי האמת, אין שום יסוד להנחה זו. יוספוס אומר אך ורק, שהערים הנזכרות הן "בתוך הארץ". הוא מזכיר גם את מרשה שבשפלה לפני אשדוד ויבנה, שהן ממש על חוף הים; אם כן איפוא, אין ללמוד מסדר השמות על מקומם. מובן, שאין לחשוב שהרשימה היא מכוונת לארְתוּסָה שבסוריה או בערביה, שהרי פה מדובר, על ערי ארץ ישראל, על כאֵה, שהיו בידי היהודים לפני שחרורן. נכון אמנם מה שהדגש, שהשם ארְתוּסָה מתאים רק למקום, שישב על יד נחל או מעיין, מפני שארְתוּסָה היא אֶלֶת-המים במיתולוגיה היונית. — אֵה שֶעֶסְקוּ בשאלת מקומה של ארְתוּסָה בא"י לא הרגישו בדבר, שכבר עמד עליה לפני כמה שנים Schlatter וקבע לנכון את מקומה, וכך הוא כותב: (3) "בדרך מירושלים לחברון נוסדה אצל הברכות העתיקות, אשר ספקו את בית המקדש במים, ארְתוּסָה,

(1) קדמוניות י"ד, ד', ד' = מלחמות א', ז', ז'.

(2) צ'ריקובר, היהודים והיונים בתקופה ההלניסטית, עמ' 136 הערה 7.

וביתר ביאור בספרו: *Die hellenistischen Städtegründungen etc.* (עפ"י הרשימות שבסופו).

Geschichte Israels, p. 13 (3).

היום Artas" אף שהשם הנוכחי אֶרְטָס נכתב בט' (ולא בת'), מכל מקום אין ספק אצלי, שההשוואה הזאת נכונה היא: היא מתאימה לאותה ההנחה, שהעיר היתה צריכה לשבת על מעיין; גם קל להבין שאדוני הארץ הזרים השתדלו להחזיק בנקודה חשובה כזאת המספקת מים לבית המקדש (ואולי גם לירושלים): מדי פעם, כשהיתה יכולה להתעורר איוו התנגדות מצד היהודים, — הרי המעיין החשוב הזה נמצא בידם ויכולים היו להפסיק את זרם המים היוצא משם בתוך הצנורות. — בימי בית ראשון גם כן היתה פה עיר, ואף עיר בצורה, היא עֵי ט ס 4, ועוד מסוף בית שני מזכירים חכמי התלמוד את עֵי נ ע י ט ס 5, אשר ממנה באה אמת המים לבית המקדש 5. שם המעיין שבקרב אר ט ס 6, בינה ובין הברכות, עד היום הזה עֵי נ עֶטָן, כלומר עֵי נ עֶטָן (= עטס) הוא.

העיר המחודשה Arethusa, כמו כל שאר הערים ההלניסטיות הנזכרות ברשימת יוספוס הגיעו לידי מלכי בית חשמונאי מידי מלכי סוריה, אשר נתנו להם או במתנה או עפ"י חוזה מיוחד. מלכי סוריה מצדם היו יורשיהם של מלכי בית תלמי. אם היו אלה בעלי אחוזה זו או אחרת מקודם, הרי נעשו הסלקויים כיורשיהם גם כן „אריסים גדולים" כמותם באותה הנקודה. אפשר אפוא לחשוב, שמעיקרה היתה גם ארתוסה אחת מאחוזות מלכי התלמיים. אלה חדשו את הישוב במקום שהוא לא רק על ידי העברת תושבים לא-יהודיים אל המקום, אלא אולי גם על ידי חדוש המבצר העתיק 6, שהיה קיים שם עוד מימי מלכי בית דוד. איך קראו את המבצר המחודש ההוא? — שם של „מבצר" בימי התלמיים שנבנה באחוזתם להגנתה — זאת אנו יודעים בפירוש מאחד הפפירוסים — היה Bicta 7, כלומר „ברתה" או „בירה", ואם ימצא שם זה בסביבתנו זו, מותר יהיה ליחסו לתקופתנו ולמקומו.

4) דה"י א' ד', ג'; והשוה כבר שופטים ט"ו, ח'; י"א: סלע עיטס; יוספוס, קדמוניות ח', ז', ג': שלמה נסע בבקר בבקר למקום ששמו עֵי ט ס 5, שהיה עשיר בגנות ובמעיינות; דה"י ב' י"א, ד: רחבעם בנה ערים למצור ביהודה ובתוכן את עֵי ט ס 5. מקומו המדויק של מבצר רחבעם היה כפי החקירות הארכיאולוגיות בחרבת נָדִי אל-חֶהָה.

5) ירוש' יומא ג' (מ"א ע"א); וזכוחם נ"ד, ע"ב; איכה רבה ד', ז', הוצ' באבער ע"ב, ע"ב. 6) Tschirikower, *Städtegründungen* 114: "... Stadtgründung ist die faktische bauliche Herstellung der Stadt, ... vor allem die Ummauerung" u.s.w. 7) Pap. Zenon 59003: בריתה בעמון; ע' צ' רִי קוּבֶר: תרביץ שנה ד', עמ' 354. — אנו מכירים „בירה" גם בקרב חברון („בירת אברהם") מימי החשמונאים; ע' דברי: ZDPV, 1934, Ss. 21f. חוץ מה„בירה" שעל יד בית המקדש בירושלים, נזכרת במשנתנו (עדות ז' ג') בִּירַת הפליא בקשר עם דין מעיין המושך מים (זוחלזין) שנתערבו ורבו על הנוטפים (מי גשמים). על כל פנים עמדה גם בירה זו, שאת שמה „הפליא" לא אוכל לכוון, על יד מעיין, השערות ע' אצל הורוביץ, א"י ושכנותיה Schlatter, *Die hebr. Namen bei Jos.*, 43; 118; דבר לא נכון אצל יעבץ ד', 193 הערה 7.

באמת נמצא הוא באגדה מפורסמת, בספור-משיחי אחד מימי חרבן בית שני המדבר על זה, שמלך המשיח (מנחם בן חזקיהו) נולד ביום חרבן בית המקדש ושהוא „מן בירת מלכא דבית לחם יהודה“ או כפי נוסח אחר של אותו הסיפור עצמו מ„בירת ערבא דבית לחם יהודה“.⁽⁸⁾

אם השם השני „בירת ערבא“ ברגע זה עוד אינו ברור לנו, הרי השם הראשון „בירת מלכא“ מזכירנו שהבירה היא נוסדה על ידי אחד המלכים והיתה ברשותו של המלך. ואין פלא, שהיהודים קראו למקום בשמות אלה ולא בשם ארתוסה, מפני שבודאי לא רצו להעלות על פיהם את השם הנכרי-האליגי⁽⁹⁾, ולכן ציינו את הנקודה או באופן זה או באופן אחר ועל ידי הזכרת שמה של בית לחם, העיר הקרובה ביותר ל„בירה“ זו. יתכן, כי בדיקה מדוקדקת בשרידי המקום תוכל לקבע ביתר דיוק את מקומה של „בירה“. את שמה של ארתוסה הקדמונית, שומר — כאמור — הכפר הערבי ארטס עד היום: סימן לדבר, שלמרות העברת המקום לרשות מלכי יהודה מבית החשמונאים לא נכחדו גם התושבים הזרים משם והם הם שחדשו, אחרי שחרור המקום, יחד עם החיים הנכריים גם את השם היוני של המקום (הוא).⁽¹⁰⁾

(8) ירוש' ברכות ב' (ה' ע"א) שורה 18: ... מן הן הוא? — א"ל מן בירת מלכא דבית לחם יהודה... והוא עייל קרייה... עד דעל להיא קרתא, א"כ המקום לא „קרייה“, כלומר לא כפר היה באותם הימים, אלא „קרתא“: עיר. — באיכה רבה א', ט"ז, ס"ג (הוצאת ויניציאה ש"ה, נ"ח בסוף ע"ב; הוצ' ווילנא י"ח, ע"ד): ... והיכן שריין? אמר ליה בבירת ערבא דבית לחם יהודה... עלל לקרתא ונפק לקרתא, עלל למדינה ונפק למדינה עד דמטא לתמן, אתיין כל כפריא למיזבן מיניה" (א"כ מהלשון הזו אין להוציא כלום בנוגע לטיב המקום, אם עיר היתה או כפר; להיפך, מסוף הספור אפשר להוציא, שכפר היה עכ"פ המקום אשר שם ישבו הירי מנחם בן חזקיהו). — בנוגע למקומו של תיהודי החורש שאליו נתבשרה הבשורה על לידת המשיח, שהוא לא נזכר בהוצ' הרפוס לא בירוש' ולא באיכה רבה, השהו כתביד רומי של ירוש' ברכות, ששם נזכרה בקעת ארבל (בגליל התחתון), מקום הופעת המשיח

באגדה; ע' הערך; Ebene Arbel ב *Encyclop. Judaica*.

(9) השהו המקורות להלכה זו במאמרי *ZDPV 1912, S. 41* הערה 3 ויש להוסיף עוד:

שאלחות יתרו (ס' נ"ב) הוצ' ויניציאה עמ' פ"ד.

(10) רוצה אני להעיר דרך-אגב גם על שם „הר המלך“, שאת פירושו הברור עדיין לא מצאנו. האגדה מזכרת בקשר אתו את העיירות שהיו לינאי המלך בהר המלך; אבל כפי שהוכחתי במקום אחר (תרביץ שנה א' א' 137 והל'), עולה קדמות השם לתקופה ההלניסטית הקדומה, ולכן יש אולי לקשר את השם הזה גם כן באחד ממלכי התלמיים. שאחוזותיו היו בהר, שנקרא על שם כך „הר המלך“.

בדיקה נוספת בארטס ובסביבתה הקרובה (ביום ה' חנוכה תרצ"ו)
הוכיחה לנו — לקבוצת תלמידי ולי — כי:

א. לארטס, הכפר הנוכחי, שייך המעין, עין ארטס, וחלק חשוב של
הגנים אשר בנחל (ואדי) ארטס. על יד הנחל ממש לא נמצא מבצר.

ב. חרבת אל-הוּחַ שייכת לעין עיטס בקרבת הברכות הגדולות.
ג. הנחל (ואדי) ומטעי עצי הפרי, בעיקר גפנים, נמשכים דרומה-מערבה
מהברכות ליד הכביש לחברון, ושם נמצאות שלש חרבות אלה: חרבת עליה (11),
חרבת אל-בירה (לשמאל הדרך) וחרבת עָרִיב (לימינה). שני
השמות האחרונים מתאימים לשני השמות שקבענו מתוך
מקורותינו העתיקים; הראשון: בירת מלכא דבית לחם, והשני: בירת
ערבא דבית לחם. שתי הנקודות עומדות זו מול חברתה לשני צדי הדרך.
בשעת קיומן שמרו שתי "בירות" אלה על הדרך החשובה הזאת, כמו ששמרו
גם על מעינות עין עיטס ועין ארטס ומטעי האחוזה
הממלכתית של ארתוסה. מבית ערבא מביטים על הברכות.

ד. מתוך המבטא הנוכחי של חרבת עָרִיב יוצא, שעלינו לנקד את השם
הארמי: בירת ערבא "עֶרְבָא", כלומר "בירת הערב", ושאין לשם זה ענין לעֶרְבָה
(העץ), וגם לא לְוִדִי עָרוּב לדרום-מזרח ארטס.

ה. שמה של האחוזה על יד מעינה המיוחד לה היה ארתוסה; אבל
לא מוכרח, שהיהודים קראו את האחוזה עצמה "בירת מלכא" או "בירת ערבא",
כי השמות האלה שייכים למבצרים, בעוד שאת ארתוסה עצמה היה אפשר
לכנות על שם עיטס, כשם שגם יוספוס קוראה בשם זה (ע' הערה 4).

ו. את חרבת עליה רשם דִלְמַן כנקודה הגבוהה ביותר בסביבה, אשר
משם נשקפים בית לחם והר הזיתים⁽¹²⁾. שתי הנקודות האחרות, שבהן קבענו
את בירת מלכא ואת בירת ערבא, נרשמו כעת במפת Palestine Survey
Topographical Map משנת 1934. חרבת אל-בירה נרשמה גם על ידי
א. אֶלְט. דִלְמַן מזכיר גם חרבת נֶסְטָס כשמה של אותה החרבה⁽¹³⁾. אבל שנים
מתלמידי (מר יהודה הרשקוביץ ומר א. פיירשטיין) שבדקו את הסביבה
לא שמעו את השם הזה.

(11) כן (בה' בסוף) במפת *Bibelatlas* 14 I; Guthe. אולי עיקר השם: "עֶלְיָה" (בעברית).

P J B 1921, 88 (12)

P J B 1922, 105 בתקונים (13)

ג

באותם הפפירוסים מארכיון זינון נזכרת גם אחוזתו של טוביה בארץ בני עמון. במכתב אחד מודיע טוביה לאפולוניוס (הוזיר במצרים) על קנין עבדים ומשלוחם¹⁴, ובחווה אחד שנכתב בחדש אפריל או מאי של שנת 259 (לפני הסה"נ) ב"בירתה" או ב"מבצר של ארץ בני עמון" (ἐν ΒΙΡΤΑΙ τῆς Ἀμμανίτιδος) יספר על קנין שפחה קטנה. המוכר הוא אחד "מאנשי טוביה" (τῶν περὶ Τουβίαν) כלומר מחייליו הרגילים, כי גם פרשים היו לו באחוזתו (τῶν Τουβίου ἱππέων κληροῦχος). בין העדים שחתמו על שטר המכירה נמצא אחד ששמו "... בן חנוניה הפרסי", כלומר יהודי שבא מפרס לעבר הירדן. מתוך שמותיהם של שאר העדים, שבין החיילים שבבירתה של ארץ עמון נראה, שהיו שם לא רק יהודים, אלא גם יונים, מקדונים ופרסים¹⁵. אם החיילים יכולים לעסוק במכירת עבדים ושפחות ויכולים להחיותם על שטר מכירה, הרי סימן מובהק הוא, שלא בני-צבא במוכן המודרני היו, אלא חיילים-מתישבים (קולוניסטים), שקבלו שם מקום לשבת וגם בתים ושדות. שעבדום, אבל עליהם היה להגן בשעת הצורך על נקודה חשובה זו בפני האויבים, בעיקר השבטים הנודדים והפראים, שיכולים היו תמיד להודור מהמדבר לארץ הנושבת. והרי זו היא עצם שטת האריסות בתקופת התלמיים. בבירתה היה בא-כח של המלך, האריס הגדול של המקום, טוביה, ועל ידו היו שם עוד כמה משפחות יהודיות ונכריות. אבל מובן מאליה, שבשבי"ל כך עוד אין לציין אותו בתואר "שיך", כמו שרגילים לעשות החוקרים החדשים, העוסקים בפפירוסים הנ"ל והחושבים על ידי כך להבליט את דמיונו של טוביה זה לאחד השייכים הערבים בין שבטי הבידואים בימינו אלה. לפי האמת, אין שום דמיון בין טוביה, שיושב ישיבת קבע על המקום ועומד בקשר מסחרי וצבאי עם מלך מצרים התלמי¹⁶ ובין שיך בידואי של ימינו.

אמנם לא הדבר הזה מענין אותנו ביחוד, אלא גורלה של האחווה הזאת ובעיקר של יושביה החל מהימים ההם, או אולי עוד מהימים שקדמו לתקופה

(14) צ'ריקובר, תרביץ שנה ד', ע' 243 מספר י"ד.

(15) הנ"ל, שם, עמ' 354 מספר י"ט ביתר ברור.

(16) ע' בפרט את מכתבו (היוני) אל המלך תלמי השני פלידפוס על אדות משלח בעלי

חי שונים משנת 256/257, שנדפס ביוניא ובתרגום גרמני אצל A. Deissmann, *Licht von Osten* ¹, 128 ff. ; וע' שם התמונות בעמ' 407 והל'. שמו של טוביה בראש המכתב TOYBIAC.

תוכן המכתב אצל צ'ריקובר שם מספר י"ד.

היא ועד אותם הימים שנוכל לעקב את רשמי ההתישבות באחוזה תלמיית — יהודית זו בעבר הירדן.

נזכיר נא בקצור, מה שהדגישו כבר אחרים,¹⁷ ש"טוביה עבד העמוני" הנזכר פעמים אחדות בזכרונותיו של נחמיה, בלי ספק אחד מאבות המשפחה הזאת היה, אם כן יהודי ממש, כמו שמוכיח השם התיאופורי "טוביה", ולא חצי-עמוני (כמו שחשבו חוקרים אחדים), שהיו לו יחסים טובים אל ארץ עמון — אולי היה באמת "עבד", כלומר: וזיר שם — אבל אנו מוצאים אותו גם בירושלים¹⁸. אפשר להניח, שאחוזותיו היו בארץ עמון ושקבלן כאריס גדול ממלך פרס. אדוני הארץ באותם הימים. טוביה של הפפירוסים היה בלי ספק אחד מצאצאיו של טוביה העמוני, אבל לעת עתה עוד אין אנו יכולים לעקוב את סדר הדורות מטוביה הראשון עד טוביה השני.

אם-כן, איפוא, ישבה משפחה עשירה זו בעמון. ממכתב אחד נוכל לעקוב ביתר דיוק גם את שם מקומה. בו יספר על קנין חטים וחלוקתן בנקודות שונות של הארץ: פקידי הוזיר המצרי עוברים ממקום למקום ממגדל שרשן שעל חוף הים, דרך ירושלים, יריחו ואבל (השטים) למזרח עד המקום Σουραβιτ...οις¹⁹. שתי הנקודות האחרונות נזכרות גם ברשימה אחרת, המודיעה על בקורם של נוסעים במשך יום אחד באבל וב — Σωραβιτ... ולמחרת היום הוא הגיעו לארצו של טוביה (ἐν τῆν Τουβλιον²⁰). יש להצטער על זה, שסוף המלה βιτ או βιττ חסר בשתי הרשימות, מכל-מקום אין ספק, שהמקום ששמו מתחיל ב — Σωρα = Σουρα בקרבת אהוזת טוביה נמצא, שהרי למחרת היום כבר נמצאים הנוסעים ב"ארצו". לכן ברור ש — Σωρα, Σουρα היא היא עצם מקומו של טוביה, היא צ'ור, כפי דברי יוספוס²¹ Tyros, שאת שמה שומר עד היום הנהל ואדי צ'יר אשר על ידו נמצאה המערה המפורסמת עראק אל-אמיר (מערת השר) ובקרבתה הכתובת הידועה: טוביה²²; ואם כן הדבר, יש לעקור את השם Σωρα, Σουρα

17) ע' בספרי: עבר הירדן היהודי, עמ' 2 ועל הספרות שם, הערה 2.

18) ע' נחמיה ב', י'; ו', י"ז: אגרותיהם של חרי יהודה הולכות אל טוביה ואשר לטוביה באות אליהם — הרי שהוא אינו נמצא במקום; לעומת זה י"ג, ו' נמצא טוביה בירושלים ונשכתו בחצר בית ה' מפני שהוא קרוב לאלשיב הכהן הגדול (שם, פסוק ד').

19) צ' ריקובר, שם, עמ' 356 מספר כ'.

20) ה"ל, שם, שם.

21) קדמוניות י"ב, ד', י"א, הוא מדבר שם על הורקנוס בן יוסף בן טוביה, שחי בקרוב

בשנים 175-180 לפני הסה"נ.

22) דברי נמסרו בקצור כבר ע"י צ' ריקובר שם, שם, עמ' 357.

(צור) עם המלה שאחריו βut או βut , שסופה חסר. אבל נדמה לי שלא אטעה, אם אשלים את המלה באופן זה: βut T[ουβίας] או כדומה. כלומר כֵּ המקום כולו נקרא בשם הכולל: צור או צורה בי (ת) טוביה, שכנוהו כן, בכדי להבדילו מצור הגדולה שבארץ הפניקים. אבל את בנין המבצר עצמו קראו בקצור בשם „בירתה“ (אצל יוספוס Barin, שהוא בודאי=Baris, כמו שנקראה הבירה שבירושלים בפי הזרים).

אם כן איפוא, סביבה גדולה, ממש „ארץ“ היתה שייכת לצור בית טוביה: אחוזה גדולה, שבה יכלו לשבת כמה מאות נפשות, שעסקו בעבודת האדמה. על פי זה נבין הודעות שני הספרים המודיעים על מלחמת החשמונאים הראשונים להצלת אחיהם שבעבר הירדן ונכיר שם גם את „אנשי בית טוביה“ החיילים-האכרים האלה, וכמו שכבר רמזו לדבר זה גם אחרים מן החוקרים, אבל עד היום לא שמו לב לדבריהם, ועל ידי כן נעלמו המתישבים היהודים האלה בעבר הירדן פתאם מעינינו. — ואלה הם המקורות:

(א) ספר בית חשמונאי (= ס' המכבים א') ה', ט' והלאה מספר על תוכן מכתבי יושבי הגלעד אל יהודה ואחיו על צרתם מאויביהם המתנפלים עליהם. בתוך השאר נאמר (פסוק י"ג): „וכל אחינו $\epsilon\tilde{\nu}$ τοῖς Τουβίου נהרגו והם — האויבים — לקחו את נשיהם וטפם ורכושם בשבי והרגו שם כאלף איש“.

חשבתי לפני גם אני, כמו שחשבו גם אחרים, שפה מדבר, על „ארץ טוב“ (הידועה מספר שופטים י"א, ג') ואשר קבעוה חז"ל בסביבת סוסיחא שלמזרח ים כנרת. (23) לעומת זה הציעו Schlatter ו-Deissmann פירוש אחר, והוא, שפה מכוונים הדברים למדינת טוביה. (24) פירוש זה מתקבל מאד על הדעת גם מצד הבטוי וגם מצד התוכן; כי $\epsilon\tilde{\nu}$ τοῖς Τουβίου מתפרש בלי שום קושי: „אלה אשר בשל טוביה“, אלה היושבים בארץ או באחוזת טוביה, ומצד שני אין אנו מתפללים על מספרם הגדול של כאלף איש שנהרגו, כי באחוזת גדולה כזאת, שהאנשים לא לבד חיילים הם, אלא גם אכרים, בודאי יש מקום למספר כזה (שיוכל להיות מוגזם ומעגל במקצת).

(ב) על אותו המאורע, או על מעשה המקושר במאורע ההוא מספר גם בס' המכבים ב', י"ב, י"ז, אלא ששם יש סדר אחר לפרשת המעשים: כאשר

(23) עי' עבר הירדן היהודי עמ' 4 והל', שם עמ' 75. כן תרגם גם Kautzsch:

die im Gebiet Tob wohnten

Schlatter, *Geschichte* 3, 394 Anm 37; Deissmann, S. 129 Anm 6 (24)

(הראשון מדגיש לנכון, שבספורנו נזכרים אנשי טוביה מאה שנה אחרי טוביה, שחי בזמן התלמיים).

הרחיקו יהודה ואנשיו מסביבת כֶּסֶפִּין²⁵) מרחק של 750 סטדיות, הגיעו אל (המבצר) Χάρακα ואֵל היהודים הנקראים טוביים (...πρὸς τοὺς... λεγομένους Τουβεινοὺς Ἰουδαίους). בנוגע לשם המבצר, אין ספק, שזה הוא השם הידוע "כרך", שם משותף לכמה מבצרים או ערים מוקפות חימה, והיהודים "הנקראים טוביים" הם הם יושבי המבצר, חייֵלי בית טוביה ואכריו. כפי שהיה אפשר להוציא מספורי ס' המכבים ב', הביאו המכבים הצלה ליהודים אֵלה. אבל הדבר לא ברור כֵּלָל, וכפי הנראה, הספור שבס' בית חשמונאי (א) הוא הנכון, שהגברים נהרגו—אולי לא כלם, אלא רבם—ורק הנשים והטף לָקְחוּ בשבי ואֵלָה הצֵלוּ מידי האויבים על ידי החשמונאים.

וְיִהי כאשר היה, מכאן ואילך אין בידינו—לפחות לעת עתה—שום רושם ברור של הישוב הצבאי-החקלאי היהודי במקום הזה. אבל אין לחשוב, שבזה חדל באמת הישוב היהודי בארץ עמון בכלל ובמקום הזה בפרט. כי על קיום ישוב יהודי חקלאי בעמון יש בידינו כמה הלכות מימי בית שני²⁶) וגם אחרי החרבן בימי רבן גמליאל (ביבנה) דנו בענין עמון ומואב, איזה מעשר יהיה נוהג שם בשנה השביעית. באותה ההודמנות אנו שומעין מפי ר' אליעזר (שבידו היו כמה הלכות עתיקות) את הדברים: "מקובל אני מרבן יוחנן בן זכאי ששמע מרבו ורבו מרבו עד הלכה למשה מסיני, שעמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית". אם ההלכה והעדויות הזאת מאשרות מצד אחד את קדמותו של הישוב בעמון—מה שמתאים לתוצאות שהשגנו ממקורות אחרים—הרי מצד שני הן מלמדות אותנו על קיום הישוב עוד עשרות שנים אחרי החרבן במדינה ההיא. ולא עוד, אלא שאנו שומעים באותה שעה גם על התגירותו של גֵר עמוני—סימן לדבר, שהשפעת היהדות היתה די חזקה על הסביבה.²⁷) —תגליות חדשות יכולות אולי להאיר גם על המשך קיומה של הנקודה המיוחדת הזאת, שהעסיקה אותנו פה, היא סביבת "צור של בית טוביה" שיושביה היהודים בודאי לא עזבוה כל זמן שהיתה לאל ידם לעבוד את אדמתם שם אם לטובת עצמם אם בשביל אדונים אחרים. מי יתן ונמצא את המשך קו ההתפתחות הזאת בקרוב!

25) ואין זו חספיה, כפי ששערתי (עבר הירדן, עמ' 5) עפ"י ההשואה הקודמת "של טוביה" = ארץ טוב, כי שם על מקום קרוב לקרנים מןכר. Schlatter במקום הנ"ל חושב אולי בצדק על אלי־מזיריב על יד אגם מים (ע' הספור בס' המכבים ב').

26) ע' עבר הירדן היהודי עמ' 14: תוס' שקלים ב', ג', ששם נזכרו בקשר עם "תרומות השקלים" יחד עם א"י וסוריא גם עמון ומואב. ע' עוד: תוס' בכורים א', ז': חומר בתרומה ומעשר שני מה שאין כן בכורים, שהתרומה ומעשר שני נוהגין בעמון ומואב, מה שאין כן בכורים; ע' שם ב', י"ד (102 שורה 10). דין שקלים ובכורים נוהג רק בימי הבית.

27) ידים ד', ג'; וע' עבר הירדן, ע"ע 46-45.